

Adam Ferguson'un Felsefesinde Din

TUNCAY AKGÜN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Türkiye

Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Theology, Türkiye

tuncay.akgun@hbv.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9684-4766>

Öz

Francis Hutcheson'ın (ö. 1746) Hıristiyan Stoacılığı düşüncesi, on sekizinci yüzyıl boyunca İskoç ahlaki felsefesi ve dini üzerinde güçlü bir etki yapmıştır. Hutcheson'a ait Hıristiyan-Stoacı ilkelerin en çokkulu savunucusu ve bu ilkeleri tam olarak benimseyenlerden biri de Adam Ferguson'dur (1723-1816). Ferguson, çağdaşları olan on sekizinci yüzyıl felsefecileri ve okuyazar halk arasında saygın bir konum kazanmış olmasına rağmen günümüzde geri planda kalmış bir filozoftur. Ferguson'un fikirleri sonraki nesil entelektüeller arasında göz ardı edilemeyecek bir etkiye sahip olmuştur. Makalede Ferguson'un sahip olduğu teolojik düşünce ince ayrıntılarına kadar incelenmeyecektir. Bunun sebebi Ferguson'un bu konularda fikir belirtirken düşüncelerini genel hatları ile ortaya koymuş olmasıdır. Onun görüşlerinin temelinde olan ve birçok konudaki düşüncesini etkilemiş olan şeyin "İlahi Takdir" ve onun doğası olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Bu çalışmada Ferguson'un din ile ilgili düşüncelerinin genel olarak neler olduğu ortaya koyulduktan sonra Tanrı, sıfatları, Tanrı'nın varlığının delilleri, kötülük problemi, ruhun ölümsüzlüğü gibi diğer teolojik meselelerdeki detaylar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Adam Ferguson, Din, Tanrı, Kötülük Problemi, Teodise, Ruhun Ölümsüzlüğü.

Religion in the Philosophy of Adam Ferguson

Abstract

Francis Hutcheson's (d. 1746) idea of Christian Stoicism exerted a strong influence on Scottish moral philosophy and religion throughout the eighteenth century. Adam Ferguson (1723-1816) was one of the most enthusiastic advocates and full adherents of Hutcheson's Christian-Stoic principles. He was a respected philosopher among his contemporaries, eighteenth-century philosophers and the literate public, a philosopher who has remained in the background today. Ferguson's ideas had an undeniable influence on the next generation of intellectuals. The theological thinking of Ferguson has not been examined in detail in the article. The reason for this is that Ferguson has outlined his thoughts on these issues in general terms. It is an indisputable fact that it is "Divine Providence" and its nature that are at the base of his views and have influenced his thinking on many issues. In this study, after revealing what Ferguson's thoughts on religion are in general, details on other theological issues will be addressed his views on other theological issues such as God, His attributes, proofs of God's existence, the problem of evil, and the immortality of the soul.

Keywords: Philosophy of Religion, Adam Ferguson, Religion, God, Problem of Evil, Theodicy, Immortality of the Spirit.

Giriş

17 ve 18. yüz yılları kapsayan Aydınlanma döneminin genel özelliği akılcı düşünceyi merkeze almasıdır. Bu yüzden Aydınlanma Dönemi düşünürleri insanın geleneksel, dogmatik düşüncelerden, ön yargılardan ve ideolojilerden kurtularak özgürleşmesi gerektiğini savunurlar. Başka bir deyişle Aydınlanma, insana geleneğin, inançların ve toplumun etkisinden kurtulması gerektiğini ve tamamen akli ve bilgiyi ön plana çıkararak hayatı ve evreni yeniden yorumlamasını salık verir. Bu dönem hümanist ve ilerlemeci anlayışıyla birçok toplumu etkisi altına almayı başarmıştır. Bu döneme hâkim olan rasyonel düşüncenin din konusundaki izdüşümleri ise vahyedilmiş ya da tarihsel dinin, dolayısıyla vahyin de reddedilmesi olarak karşımıza çıkar. Dönemin yaygın görüşüne göre doğal teoloji ile yani akıl ile kişi Tanrı'yı bilebilir ve erdemli bir yaşam sürebilir. Akıl ve bilim insana ihtiyaç duyduğu her alan için yeterlidir. İnsan mutluluğu aşkın olanda değil içkin olanda yani bu dünyada bulmaya çalışmalıdır. Genel özelliklerinden bahsettiğimiz Aydınlanma her ne kadar tek bir fikir gibi görünse de ulusal çapta düşünülür. Nitekim Fransız Aydınlanması, Alman Aydınlanması, İngiliz Aydınlanması, İskoç Aydınlanması isimlendirmeleri de bunu doğruluyor. Aydınlanma düşüncesi İskoçya'yı ve İskoç entelektüellerini etkilemiş olsa da bilinçli bir felsefi ve kültürel hareket olarak ortaya çıkıp gelişen İskoç Aydınlanması kendine has dinamikleri olan bir Aydınlanmadır.

İskoç Aydınlanması genel itibariyle modern sosyal bilimin doğduğu düşünce iklimidir.¹ On sekizinci yüzyıl İskoçya'sının yazarlarının, sosyal bilimlerin ilk uygulamalarını şekillendirmede kilit bir rol oynadıkları yaygın bir kanıdır.² Önde gelen İskoç entelektüelleri, eserleri ve onların geriye bıraktıkları fikir mirasları hakkında çok şey yazılmıştır. Allan Ramsay, Robert Ferguson, Robert Burns daha ziyade İskoçya'nın kendi dinamikleri çerçevesinde bir düşünce ortaya koyarken Francis Hutcheson, Adam Smith ve David Hume ise daha evrensel, daha dışa (Avrupa) dönük bir düşünce ortaya koymaya çalışmışlardır. İskoç felsefesinde her ne kadar tarih ve ekonomi büyük ilgi görmüş ise de temelde esas yönelim ahlak felsefesinedir. Burada ahlaki vurgu deontolojik bireysel ahlaktan ziyade bireyin toplum içindeki varlığının konumlandırılması ve sivil toplumun nasıl olması gerektiği ile ilgili bir ahlaktır. İskoç düşünürler bu üç temel

¹ Ryan Patrick Hanley, "Social Science and Human Flourishing: The Scottish Enlightenment and Today," 29.

² Craig Smith, "The Scottish Enlightenment, Unintended Consequences and the Science of Man," 9.

konuda yani tarih, ekonomi ve ahlakta düşünce ortaya koyarken, insanı dinî bir canlı olarak görmemişler ve onu değerlendirirken teolojik kavramlardan ve düşüncelerden genelde uzak durmuşlardır. Biraz daha açarsak klasik Hıristiyan teolojisinin insanı ontolojik olarak tanımlarken dile getirdiği Tanrı'nın oğlu ve O'nun yeryüzündeki temsilcisi gibi tanımlar tercih edilmemiş, insanın hak ve sorumlulukları kutsala dayandırılmak suretiyle insana kutsal bir varlık gözüyle bakılmamıştır. Onlara göre insan da yeryüzündeki diğer canlılar gibi bir canlıdır, yani doğanın bir parçasıdır. Her ne kadar diğer canlılardan farklı tarafları olsa da onlardan üstün değildir. İnsan Tarih ve içinde yaşadığı toplum tarafından şekillenen bir varlıktır.³

Ferguson, Hugh Blair ve Thomas Reid gibi düşünürlerin fikirleri sonraki nesil entelektüeller arasında çok etkili olmuştur.⁴ David Hume, Adam Smith, William Robertson, John Millar ve Ferguson, Avrupa entelektüel geleneğinin önemli düşünürleriydi ve Aydınlanma kültürünü çok iyi biliyorlardı.⁵ Örnek vermek gerekirse pek çok filozofun, Hume'un fikirlerinden bazılarını benimsediği bilinir. Bunlardan biri de Adam Smith'tir. O Hume'cu düşünme tarzı olarak adlandırılabilir düşünce sistemine yakındır. Ancak yine de Hume'un etrafında oluşan bir ekolün varlığından söz etmek mümkün görünmüyor. Diğer taraftan bir İskoç sağduyu ekolünden bahsetmemiz ise mümkündür. Bu ekolün içerisine Thomas Reid başta olmak üzere George Campbell, James Beattie, David Fordyce, James Oswald, Lord Monbodo, Dugald Stewart, Adam Ferguson, Alexander Gerard, Lord Kames, John Millar ve Thomas Brown dahil edilebilir.⁶

Sağduyu filozofları, bilinen herhangi bir insani inanç sisteminin temelinde yatan ve bu nedenle insanlar arasında neredeyse evrensel olan bir dizi sağduyu ilkesini kabul ederler. Onlara göre bu ilkeler kanıtlanamazlar, çünkü onları kanıtlamak isteyen kişi, onları varsaymak zorundadır ve (eğer varsa) bir kanıtı anlayan ve onu kabul eden de aynı şekilde aynı ilkeleri varsaymalıdır. Yine bu ilkeler normal olarak doğamızın orijinal yapısının bir parçası olarak karakterize edilir ve bu nedenle bize öğretilemezler, çünkü eğitilebilir olmamız için zaten içimizde yerleşmiş olmaları gerekir. Sağduyu ilkelerinin doğamızın orijinal yapısında temellendiği inancının bir sonucu olarak sağduyu filozofları, bu ilkelerden

³ Mümin Köktaş, "İskoç Aydınlanması: Bir Sivil Toplum Perspektifi," (doktora tezi), 6.

⁴ David Allan, *Virtue, Learning and the Scottish Enlightenment*, 1.

⁵ Fania Oz-Salzberger, "The Political Theory of the Scottish Enlightenment," 157.

⁶ Alexander Broadie, *A History of Scottish Philosophy*, 286.

birinin ya da diğersinin reddini ima ettiğine inanarak Hume'cu şüpheliği reddederler. Bu reddin, Hume'un benimsediği şüphelik türünün doğru bir şekilde anlaşılmasına dayanıp dayanmadığı ise ayrı bir konudur. Sağduyu felsefesi okulunun üyeleri, doğal dünyanın ve dolayısıyla insanın ve onun zihinsel güçlerinin yaratıcısı olan bir Tanrı'ya inanırlar. Bu ekolün üyelerinin yazılarında, "yaratıcının" sahip olduğu güçleri insana verdiğine dair sayısız atıf vardır ve Tanrı'yı senaryonun dışında tutmazlar. Sağduyulu filozoflar Bacon'cu veya Newton'cu bir metodoloji kullanırlar ve insanların doğal dünyanın bir parçası olduğunu kabul ederler. Bu inanç temelinde insan doğasını inceledikleri için kendilerini bu metodolojiyi kullanmaya da yetkili görürler.⁷

İskoç Aydınlanması insan yaşamının çeşitli alanlarında inancı merkezde tutar ve bunu insanlık için değerli bir miras olarak görür. Hem kozmolojik hem de toplumsal düzeni anlamının bir aracı olarak "Kayracılık" (Providentialism) ın çekiciliğine ve meydan okumalarına dair çeşitli açıklamaları vardır. Bu konu Aydınlanmada çok dile getirilmese de dinin hem huzur hem de mutluluk için vazgeçilmez olduğuna dair İskoç Aydınlanmasında önemli vurgular vardır. Çoğu kez İskoç Aydınlanmasının en şüpheli, heterodoks kanadının temsilcisi olduğu varsayılan Hume bile dinin psikolojik olarak vazgeçilmez olduğunu sık sık ifade eder. Onun bu görüşü, Adam Smith tarafından da paylaşılır. Ona göre de din insan kalbinin doğal duygularını yatıştırmak için çok uygundur.⁸

1. Adam Ferguson'un Hayatına ve Düşünce Dünyasına Kısa Bir Bakış

Ferguson Highlands'in eteklerinde Perthshire'da Galce konuşan bir cemaat olan Logierait'in bakanının en küçük çocuğuydu. Bir zanaatkaârın oğlu olan babası, Atholl Dükü'ne dostluk ve himaye yoluyla bağlanan katı bir Calvinist ve katı Whig⁹ idi. Annesi, belki de Argyll dükleri de dahil olmak üzere birçok soylu aileyle uzaktan akraba olan kibar bir kadındı.¹⁰ 1745'te Highland Black Watch Alayında askeri papazlık görevine başlayan Ferguson 1754'de ortalarında Edinburgh'a dönerek askeri papazlıktan istifa eder.¹¹ Amacı Presbiteryen bir din adamı olmaktan kurtulmasına olanak tanıyacak

⁷ Brodie, *A History of Scottish Philosophy*, 236- 237.

⁸ Hanley, "Social Science and Human Flourishing," 40.

⁹ İngiltere'de 18. yüzyılda kurulan ve şimdi liberal parti olan siyasi parti üyesi.

¹⁰ Richard B. Sher, *Church and University in the Scottish Enlightenment: The Moderate Literati of Edinburgh*, 27.

¹¹ Jane B. Fagg, "Biographical Introduction." cxxxviii.

bir akademik pozisyon aramaktır. Nihai hedefi ise Edinburgh Üniversitesi'ndeki ahlak felsefesi kürsüsüdür.¹²

Ferguson, çağdaşları olan on sekizinci yüzyıl felsefecileri ve okuryazar halk arasında saygın bir konum kazanmış, o dönemler büyük bir popülerliğe ve nüfuza sahip olmasına rağmen günümüzde adından az bahsedilen bir filozoftur.¹³ İşin ilginç yanı İskoçlar bile Ferguson'u ikinci plana atmışlar, Hume, Smith, Robertson ve Blair gibi entelektüeller kadar ondan bahsetmemişlerdir.¹⁴

1767'de Ferguson, *Sivil Toplum Tarihi Üzerine Bir Deneme* (An Essay on the History of Civil Society) eserini ve iki yıl sonra, kendisini uluslararası itibara sahip bir düşünür yapan *Ahlak Felsefesi Okulları* (Institutes of Moral Philosophy) çalışmasını yayımlamıştır. Her iki çalışmada da Ferguson'un yaklaşımı, Reid'in üzerinde ısrar ettiği Bacon'cu metodolojiyi uygulayan ampirik bir bilim insanının yaklaşımıdır.¹⁵

Ferguson'un düşüncesi, klasik düşünürlerin (özellikle Roma Stoacıları), kendine has Hıristiyan bakış açısının ve yine bir dizi modern düşünürün etkisini taşır. Ferguson, klasik yazarların metinlerinden, gezginlerin gözlemlerinden ve kendi iç gözleminden, insanlığın doğal tarihinin temeli olarak kullandığı bir insan doğası açıklaması ortaya çıkarmıştır.¹⁶ İskoç ahlak felsefesinin sütunları bilişselci ve realist bir gelenek üzerinde yükselmiştir. Ferguson'un da dahil olduğu İskoç düşünürlerin görüşleri ahlak psikolojisi, epistemoloji, ontoloji ve teolojide farklılıklar içerse de insanlığın ahlak ile ilgili potansiyelinin Hume ve Smith'in kabul ettiğinin ötesinde bir boyuta ve kesinliğe sahip olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁷ Ferguson insan doğasını yöneten yasaları bilimsel ve ampirik olarak keşfetmiş ve oradan ahlak ilkelerini çıkarmıştır. O mükemmelliğe doğru gidişi ahlaki yaşamın hâkim ilkesi olarak görmüş ve bu mükemmelliğe gidişi "doğa durumu" olarak değerlendirmiştir.¹⁸

Ferguson, insan zihninin "bilgiye istekli" olduğunu ve insanların içgüdüleri tarafından kontrol edilmek yerine "gözlem ve deneyime" göre hareket etmeye yazgılı olduğunu savunmuştur. Aktif yaşamlarımızı

¹² Sher, *Church and University in the Scottish Enlightenment*, 93-94.

¹³ David Kettler, *Adam Ferguson: His Social and Political Thought*, 3.

¹⁴ Ali Taşkın, *İskoç Aydınlanması*, 229.

¹⁵ Brodie, *A History of Scottish Philosophy*, 286.

¹⁶ Eugene Heath and Vincenzo Merolle, "Introduction", *Adam Ferguson: Philosophy, Politics and Society*, 3.

¹⁷ Köktaş, "İskoç Aydınlanması: Bir Sivil Toplum Perspektifi," 18.

¹⁸ Köktaş, "İskoç Aydınlanması," 273.

sürdürürken, zihnimiz geçmiş deneyimlerden genellemeler yaparak çalışır. İnsan zihni, insan düşüncesini düzenlemek için deneyimden yararlanan bir sınıflandırma sistemi gibi davranır. Fenomenleri, dünya algımıza düzen getiren bir tarzda zihinsel “tür veya sınıf” kategorilerine atarız. Ferguson bu noktada insan zihninin psikolojik işleyişinden bahsetmiş ve tüm düşüncenin bir sınıflandırma olduğunu ve tüm insan zihinlerinin de bu şekilde çalıştığını savunmuştur.¹⁹

2. Adam Ferguson’un Felsefesinde Din

Ferguson'un düşüncelerinin dinî geçmişi veya eğitimi tarafından şekillendirilmiş, bunlardan etkilenmiş olabileceğini öne sürenler olmuştur. Bu görüş doğrultusunda babasının katı bir Kalvinist olmasının Ferguson'u etkilemiş olabileceği öne sürülmüştür. Bu yüzden Ferguson'un inançlarının içeriğini tespit etmek titiz bir çalışma ister. Onun inancı ile ilgili bilinenler büyük ölçüde Jane B. Fagg'in biyografik çalışmasında ortaya çıkar.²⁰ Galce konuşan bir papaz ve katı bir Kalvinist babaya sahip olan genç Ferguson, St. Andrews'te ve ardından Edinburgh'da ilahiyat okumuştur. Öğretmen, profesör, diplomat veya gezgin olarak, Ferguson'un uzun ve hareketli bir yaşama sahip olması²¹ onun ileride ele alacağımız şekilde teolojisini neden sosyal teoloji üzerine inşa ettiğine dair ip uçları verir. Diğer taraftan Jane B. Fagg ve onun gibi Ferguson'un hayatı üzerine yazanların belirttiği üzere, Ferguson'un din adamı olmayı istememesi, İskoçya Kilisesi teolojisini tamamen reddetmesi anlamına da gelmez. O Kalvinizm'in ılımlı versiyonunu kabul etmiştir.²² Aslında Ferguson'un bir din adamı olmayı istememesi, onun kiliseye ve dine verdiği değer hakkında bize çok az şey anlatır.²³

Ferguson teolojik konularda düşüncelerini açıklarken detaylara inmemiş, düşüncelerini genel hatları ile ortaya koymuştur. Genel itibarıyla onun görüşlerinin temelinde olan ve birçok konudaki düşüncesini etkilemiş olan konu “İlahi Takdir” ve onun keyfiyetidir. Bu çalışmada Ferguson'un din ile ilgili düşüncelerinin genel olarak neler olduğu ortaya konulduktan sonra Tanrı, sıfatları, Tanrı'nın varlığının delilleri, kötülük problemi, ruhun ölümsüzlüğü gibi konulardaki düşünceleri ele alınacaktır. Onun düşünce sisteminin çoğunu belirleyen şey teoloji değil doğadaki tasarım ve amaç

¹⁹ Craig Smith, “Adam Ferguson and the Danger of Books,” 95.

²⁰ bkz. Jane B. Fagg, “Biographical Introduction,” xx-cxxxvi.

²¹ Eugene Heath, “In the Garden of God: Religion and Vigour in The Frame of Ferguson’s Thought,” 57.

²² Jane B. Fagg, ‘Biographical Introduction’, xxx.

²³ Heath, “In the Garden of God,” 58.

ilkesidir. Ferguson'un din ile ilgili düşüncelerini doğru bir şekilde tespit etmenin zor olmasının diğer bir nedeni de din konusunun Aydınlanma düşüncesinde öncelikli ve önemli konular arasında kendine yer bulamamış olmasıdır. Ancak gerektiği yerlerde kendisine gerektiği kadar yer verilen din, başat bir konumda olamamıştır. Bu yüzden geriye Ferguson'un Tanrı'nın varlığı, tasarım fikri, özellikle doğadaki amaç, özgür irade doktrini ve kötülüğün varlığının reddi gibi konularda ortaya koyduğu düşünceler ile din anlayışı ve din felsefesinin ne olduğunu anlamak seçeneği kalıyor. Kısacası Ferguson'un çalışmalarında teolojik bir çerçeve oluşturmaya yönelik çok az sistematik girişim vardır. Aksine karşımızda baştan sona dağılmış ve ima edilmiş teolojik fikirler yığını vardır. Bunların dikkatli bir şekilde harmanlanmasıyla onun din anlayışıyla ilgili bir tablo ortaya çıkabilir.²⁴

Yukarıda Ferguson'un teolojisinin genel hatlarıyla Hıristiyan-Stoacı izler taşıdığı ifade edilmişti. Teodise, yurttaşlık ve diğerleriyle ilgili değerler, evrenselcilik ve filozofun görevinin onlara uyabilmemiz için doğa yasalarını açıklamak olduğunu savunması Stoacı çağrışımına dair güçlü vurgulardır. Fakat daha dikkatli bakıldığında onun teolojisinin ayrıntılarda Newtoncu ve Aristotelesçi teolojinin bir bileşimi olduğu görülür. Diğer taraftan Francis Hutcheson'dan²⁵ etkilenerek yaratılışı, tasarım ve özgür irade doktrinlerini kabul etmesi ile de klasik Hıristiyan teolojisiyle yolları kesişir. Ferguson, Hutcheson'ın Kalvinist teolojiye liberal ve natüralist yorumlar getirmesinden etkilenmiştir.²⁶ Hutcheson'un Hıristiyan-Stoacı ilkelerinin en coşkulu savunucusu ve tam olarak benimseyeni Ferguson başta olmak üzere Edinburgh'un ılımlı düşünürleri idi. Bu da Hutcheson'ın sahip olduğu Hıristiyan Stoacılığı felsefesinin, on sekizinci yüzyıl boyunca İskoç ahlaki felsefesi ve dini üzerinde güçlü bir etki yaptığını ileri sürenlerin görüşünü destekleyen argümanlardan biridir.²⁷ Stoacı ahlaki düşünce, Ferguson'un teolojisi ile ahlak felsefesi arasında önemli bir bağlantı sağlamıştır. Ona göre "Nasıl yaşamalıyız?" şeklindeki ahlak felsefesi sorusuna verilecek herhangi bir yanıt, Tanrı'nın yaratmış olduğu evren düzeninin geniş çatısı altındaki şehir yaşamının bir açıklamasını

²⁴ Lisa Hill, *The Passionate Society the Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*, 46.

²⁵ Din ve Siyaset konularında liberal yönü ile ön plana çıkan bir filozof olan Hutcheson, özellikle Avrupa ve Amerika'da birçok kişiyi etkilemiştir. Öğrencilerinin ufkuunu açan bir üstat olarak hassaten İskoç üniversitelerindeki Aydınlanmanın en önde gelen temsilcisi olarak görülmektedir. Geniş bilgi için bk. Kemal Bakır, "Francis Hutcheson ve Ahlâk Duyusu Teorisi," (doktora tezi), 4-9.

²⁶ Lisa Hill, *The Passionate Society*, 46.

²⁷ bkz. Sher, *Church and University in the Scottish Enlightenment*, 177.

içermeliydi.²⁸ Bu da onun teolojisinin daha ziyade sosyal teoloji olduğunu gösteren en önemli düşüncelerinden biridir.

İlmî çevreler Ferguson'un teolojisinin mahiyeti konusunda iki farklı görüşe sahiptir. Bazıları onun teolojisinin deistik argümanlara sahip olduğunu ya da Hıristiyanlığı çok derinden yaşamayan bir Hıristiyan'ın hayal kırıklıklarını yansıtan bir teoloji olduğunu iddia eder. Bazıları ise onun tasavvurunu seküler ya da tamamen materyalist olarak tasvir eder. Yine sosyal düzenin yapısı ve onu oluşturan doğa kanunlarının karmaşıklığına dair görüşlerini, onun tasarım, amaç ve hedef noktasıyla ilgili olarak sıkı sıkıya bağlı olduğu Hıristiyan-Stoacı inançlarıyla ilişkili olarak görenler de vardır.²⁹

Ferguson'a göre iyi şeylerin bile kötüye kullanılmasının çok kötü sonuçlar doğurduğu bilinen bir gerçektir ve bu durum dinin kötüye kullanılmasında da geçerlidir. İnsanın en yüksek ve en faydalı kazanımı olan din, kötüye kullanımında büyük kötülüklerin kaynağı haline gelmiş; bilgi ve düşünce özgürlüğüne bir engel, insanın aklına gelen diğer tüm ahlaksızlık ilkelerinin ötesinde bir kin, intikam ve zulüm kaynağı olmuştur. Avrupa Orta Çağı bunu fazlasıyla tecrübe etmiştir.³⁰ Ferguson üzerine pek çok çalışması olan Lisa Hill, Ferguson'un kendisini hiçbir konuda Hıristiyan olarak tanımlamadığına dikkat çeker. O Ferguson'un yüzeysel dindarlığının muhtemel sebeplerinin Ferguson'un eserlerini yayınlama konusunda sıkıntı çekmek istememesi ve okuyucularının kendisine yabancılaşmasını önlemek istemesi olduğunu iddia etmiştir.³¹ Çünkü Ferguson ve çağdaşlarının çoğu, sapkınlık veya dinsizlik suçlamalarının on sekizinci yüzyıl İskoçya'sında bile hala zarar verici olabileceğinin gayet iyi farkındaydı. Thomas Aikenhead'in³² 1697'de asılması zihinlerinde hala canlıydı. Ama en nihayetinde Ferguson'un sahip olduğu teolojik fikirlerin tümü, Kutsal Yazılardan veya yerleşik dini doktrinlerden değil, doğadaki işleyişten ve doğanın düzeninden derlenmiştir. Ona göre gerçek din, cahilleri korkutan veya eğlendiren hayaletlerin yerine fiziksel nedenlerle

²⁸ Michael Kugler, "Adam Ferguson and Enlightened Provincial Ideology in Scotland," 126.

²⁹ Hill, *The Passionate Society*, 44.

³⁰ Heath, "In the Garden of God," 68.

³¹ Hill, *The Passionate Society*, 45.

³² Thomas Aikenhead, Edinburgh Üniversitesi öğrencisiydi ve Britanya'da sapkınlıktan idam edilen son kişiydi. Bkz. Graham, Michael F. (2008) *The Blasphemies of Thomas Aikenhead: Boundaries of Belief on the Eve of the Enlightenment*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

işleyen hikmetli bir takdiri ikame etmemize yol açan doğa araştırmasından oluşur.³³

Ferguson'un seküler bir düşünür olduğunu iddia edenlerden biri de David Kettler'dir. Ona göre Ferguson'un düşüncesi sekülerdir ve kesinlikle Hıristiyan değildir.³⁴ Böyle düşünenler Ferguson'un dinî yetiştirilme tarzına ve eğitimine rağmen, toplum ve ilerleme teorilerinde hiçbir teolojik boyut görmediklerini ifade ederler. Ferguson'un teolojisinin klasik Hıristiyan teolojisi olmadığı doğrudur. Hıristiyan teolojisinin temel konuları olan "İlk Günah", "Vahiy" veya "Kefaret" konularına pek değinmemiştir. "İlahi Takdir" ve "Ölümsüzlük" ile ilgili tartışmalarda, Kilise Babalarından çok filozof ve düşünürlerden bahsetmiştir. En çok da Romalı devlet adamı, hukukçu ve hatip Marcus Porcius Cato (ö. MÖ 149) ve Stoacı filozoflar Epictetus (ö. 135) ve Marcus Aurelius'dan (ö. 180) söz etmiştir.³⁵

Diğer taraftan Ferguson, ahlak felsefelerinde din ile ahlak arasındaki bağlantıyı koparan Bernard Mandeville (ö. 1733) veya David Hume'un (ö. 1776) aksine, ahlak ve din arasındaki bağlantıyı yeniden kurmakta ısrar eder. Ferguson'un toplum teorisindeki ilerleme anlayışını ilahi takdirle birleştirme konusundaki girişiminin ömür boyu süren bir çaba olduğu görülür. Aslında, onun ilahi takdir anlayışı evrene sürekli bir ilahi müdahaleyi değil, tasarlanmış düzeni, düzenliliği ve faydalı amaçlara yönelik genel bir neden-sonuç yapılanmasını gerektirir. Onun inayetçiliği rasyonel ve sistematik türden bir inayetçilik anlayışıdır. Böyle bir ilahi düzen içinde, Ferguson insanların, Tanrı tarafından şüphe götürmez bir biçimde buyurulmuş olan ahlaki yasalara göre hareket etmeleri gerektiğini savunur. Evreni ayakta tutan ve insan kaderine rehberlik eden, Tanrı'nın gücü ve tasarımıdır.³⁶ Ferguson'un farklı ve belki de en önemli fikirlerinden biri de insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığına dair inancıdır. Ferguson'un düşüncesinin temelinde insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığına ve bu nedenle kutsal olmasa da her bireyin özel ve önemli bir yere sahip olduğuna dair bir İncil inancı yer alır.³⁷ Oysa yukarıda İskoç Aydınlanmasının genel özelliklerinden bahsederken İskoç aydınların büyük bir çoğunluğunun insanı dinî bir canlı olarak görmediklerini ve onu değerlendirirken teolojik kavramlardan ve düşüncelerden genelde uzak durduklarını ifade etmiştik.

³³ Hill, *The Passionate Society*, 45.

³⁴ Kettler, *Adam Ferguson: His Social and Political Thought*, 131.

³⁵ Jeng-Guo S. Chen, "Providence and Progress: The Religious Dimension in Ferguson's Discussion of Civil Society", 171.

³⁶ Chen, "Providence and Progress," 171.

³⁷ Heath, "In the Garden of God," 69.

Ferguson Tanrı'nın varlığı gibi inançları temel hakikatler olarak adlandırır. Bu hakikatler araştırılması epistemolojik nedenlerden dolayı mümkün olmayan inanç fasıllarıdır.³⁸ Bazı kilit önermeler vardır ki bunlar çok güçlü bir şekilde savunulmadan ortaya konulabilmektedir. Bunlara “Tanrı vardır”, “Dünya bir tasarımın ürünüdür” ve doğadaki bu tasarım ve amacın doğrudan bir sonucu olarak “İnsan ilişkilerindeki gözlemlenebilir düzen vardır” ve benzeri ifadeleri örnek olarak verebiliriz.³⁹

İlahi Kitapların otoritesini, kurtuluşun Tanrı'nın lütfuna bağlı olduğu doktrinini, Tanrı'nın insanların yaşamına olağanüstü müdahalesine atıfta bulunan “Özel Takdir”i, “Asli Günah” ya da buna benzer başka bir günah kavramını tamamen reddetmesi onu Hıristiyanlıktan önemli ölçüde uzaklaştırmıştır. Ferguson din anlayışının tam anlamıyla ne olduğunun bilinmesini kasıtlı olarak istemiyor olsa da yanlış anlamalara mahal vermemek için ateist ya da agnostik olmadığını açıkça ortaya koymuştur. Ferguson dini inançlarını kategorik olarak tanımlarken kendisini bir “Teist” olarak tanımlamıştır. Elbette yazıları Hıristiyanlıktan çok Stoacılık'ınkine benzeyen bir Tanrı anlayışını ele verir. Yazılarında yer yer “Tanrı” ve “Doğa” terimleri birbirinin yerine kullanılır ve onun Tanrı ile olan ilişkimize ilişkin bu anlayışı, Stoacılık'ın panteist unsurlarını yansıtır. Terimler, Ferguson'un Hıristiyan ve Stoacı fikirleri birleştirme konusundaki rahatlığını yansıtacak şekilde birbirinin yerine kullanılmıştır. Lisa Hill Ferguson'un metafiziksel arayışın doğası gereği beyhude bir girişim olduğunu düşündüğünü ve bu yüzden açıklamasını büyük oranda, fizik dünya çerçevesinde yoğunlaştırdığını iddia eder. Fakat buna rağmen yine de onun teolojisinin ana ilkelerini belirleyebileceğimizi söyler.⁴⁰ Özellikle metafiziksel arayış ile ilgili yorumun abartılı bir yorum olduğu kanaatindeyiz. Ferguson'u dini inancın ve kurumsal pratiğin izlerini taşıyan bir filozof olarak görmek için sebepler vardır. Üstelik aşağıda Tanrı'nın varlığı ve sıfatları ile ilgili söyledikleri de sanki bu yorumların biraz abartılı olduğunu düşünmemizi sağlıyor.⁴¹

İlk dönem mektuplarında ve yaşamının sonlarında yazdığı makalelerinde, dinî inanca veya kutsal yazılara çok az açık referans vardır. Fakat bu mektuplarda açıkça fark edilen husus Ferguson'un yaşlandıkça

³⁸ Ferguson'un bu düşünceleri 20. yüzyıldaki reformist epistemolojiyi ve iddialarını hatırlatıyor. Reformist epistemologların önde gelenlerinden biri olan Alvin Plantinga'ya göre de Tanrı inancı temel bir inançtır. Mehmet Sait Reçber, “Plantinga ve Tanrı İnancının Temselliği”, 25.

³⁹ Hill, *The Passionate Society*, 50-51.

⁴⁰ Hill, *The Passionate Society*, 49-50.

⁴¹ Heath, “In the Garden of God,” 55.

dinî duyarlılığının daha keskin hale geldiği ve bu duyarlılığı daha kolay ifade etmeye başladığıdır. Yaşamın sonlarına doğru (74 yaşından sonra) yapılan bu yazışmalarda, Hıristiyanlığın referanslarının yanı sıra öbür dünyaya ve Tanrı'nın güven verici varlığına dair çok sayıda ifadeler ve imalar bulunur. Ferguson John MacPherson'a Fransa'daki olaylar hakkında bir mektup yazmış ve bu yaşından sonra yazdığı tüm mektuplarını "*Tanrı hepimizi korusun*" diyerek bitirmiştir. Oğlu Joseph 24 yaşında Bengal'de öldükten sonra Ferguson, Macpherson'a yeniden şöyle yazmıştır: "*Tanrı'nın iradesi ise ölmek yaşamak kadar iyidir ya da daha doğrusu bana göre zaten ölmek yeni bir hayata başlamaktır. Evreni yöneten bir akıl vardır ve ne düşündüklerimizi ve yaptıklarımızı iyi bilir, O düşüncelerimizden hiç eksik olmasın.*" Birkaç yıl sonra, 1814'te, Ferguson, William Robertson'ın en büyük oğluna ölümden sonraki hayata dair "*Yolum şimdi yolu izi olmayan mezarlığa yöneldi, yaşamım oranın ölümden sonraki hayata bir şekilde hazırlık veya başlangıç teşkil ettiği mutlu düşüncesi ile orada sona ermeli*" diye yazmıştır. Ferguson, ölümden sonra buluşacaklarına ve orada birbirlerini tanıyacaklarına tamamen ikna olduğu konusunda ona güvence vermiştir. Yine "*O'ndan [Tanrı'dan] bir an için bile asla ayrılamazsınız*" diye eklemiştir. Bu ifadelerden kesin bir yargıya varmak zordur. Ancak John Brewer, Ferguson'un hayatından ve mektuplarından yararlanarak onun özellikle ömrünün son demlerinde dindar bir kişi olarak yaşadığı sonucuna varır.⁴²

Özetlersek Ferguson'un devraldığı kültürel geleneğin hem klasik hem de modern unsurları içerdiği söylenebilir. Bu da doğal olarak onun din anlayışını etkilemiştir. Ferguson üzerinde Calvinist Hıristiyanlığın öğretilerinin etkisi vardır. Bu, Ferguson'un yayımlanmış veya yayımlanmamış yazılarında özellikle Hıristiyan dogmalarına dayanmadığı ve yazılarında Asli Günah ve Kefaret gibi Hıristiyan doktrinlerini onaylamadığı ve hatta bunlara yer vermediği gerçeğine rağmen doğrudur.⁴³

Ferguson laik bir düşünür olsa bile, onun düşüncesinin dini inançlar tarafından şekillendirilmiş bir bakış açısının izlerini taşıdığını söylemek için sebepler vardır. O dönemde pek çok İskoç düşünür gibi Ferguson da doktrinden çok davranışı vurgulayarak inancın kültürel ve sosyal yönlerine dikkat çekse de hem bireysel hem de toplumsal ahlaka öncelik vermeyi de ihmal etmez. Bu vurgular kısmen hümanizme veya Stoacılığa dayanıyor

⁴² Heath, "In the Garden of God," 58-59.

⁴³ Kettler, *Adam Ferguson: His Social and Political Thought*, 171.

olabilir fakat Ferguson'a göre ahlaki davranış kişinin Tanrı'ya olan inancının da bir göstergesidir. Bu görüşü destekleyen ifadeler şunlardır:

Kainatın Hâkimi, eşyayı şu an gördüğümüz gibi yaratarak, ahlak adına emrini vermiş, kanununu ilan etmiştir ve yasasına uyulduğu her durumda ve her ihlalinde, mutluluk ve sefalet vaadini uygulamaya devam ediyor. Bilgelik, iyilikseverlik, metanet ve ölçülülük, mutluluğun bileşenleridir; aptallık, kötülük, korkaklık ve sefahat, alçalmanın ve sefaletin bileşenleri olacaktır. Bu nedenle, ahlaki yükümlülüğü mantiki olarak ele alarak, kendi içinde çok değerli ve kendi hesabına uygun olanı tercih etmek isteyebiliriz; ya da bu yükümlülüğü, Yaratan'ın üstün gücünü desteklemek için uyguladığı ve kullanmaya devam edeceği bir seçim yaparken, yaratılanı Yaratıcısına itaat etmeye bağlayan akılsal bağ olarak ele alabiliriz. Ahlaki açıdan iyi olanı yaparken, Yaratıcımıza itaat ettiğimizi bilmek bizi mutlu eder ve Yaratıcımıza itaat ederken, O'nun emrettiği şeyin doğamızın özel iyiliği ve mutluluğu olduğunu bilmek mutluluk vericidir.⁴⁴

3. Adam Ferguson'a Göre Tanrı, Sıfatları ve Tanrı'nın Varlığının Delilleri

Ferguson'un teolojisinin temelleri dinî kitaplardan değil, onun şüphe duymayarak yaklaştığı doğa kitabından türetilmiştir.⁴⁵ Doğadan türetilen bu argümanlar: Nedensel Argüman, Tasarım Argümanı, Kozmolojik Argüman, Ahlaki Argüman ve Evrensel Tasdik Argümanıdır. Teleolojik argüman tasarım argümanının bir çeşididir. Bu argüman yaratılan tüm alemin amaçlı göründüğünü dolayısıyla tasarlanmış olması gerektiğini ileri sürer.⁴⁶

Tanrı'nın var olması Ferguson açısından şüphe içermez, çünkü bu ona göre kendiliğinden apaçık olan bir şeydir. Ferguson'un düşüncesinde evrende mükemmel bir düzen olduğunu savunan Stoacı düşüncenin büyük bir etkisinin olduğunu ifade etmiştik. O bu düşüncesini dile getirirken Marcus Aurelius'un Tanrı'nın evreni yarattığından daha iyi yaratmasının mümkün olduğuna inanmak için hiçbir nedenimizin olamayacağı düşüncesinden esinlenir. Aristoteles'e ve Stoacılara dayanarak nedensellik sorunu üzerinden Hume'u eleştirir ve tasarımdan kaynaklanan argümanı inanç temelinde savunur. Ona göre evrenin bir 'İlk Neden'i vardır ve bu evrenin tasarımın tüm özelliklerini sergilediği fikri temel bir hakikattir. Bu temel hakikatin onlara ilişkin duyuusal deneyimlerimizin sağladığından

⁴⁴ Adam Ferguson, *Principles of Moral and Political Sciences*, 171.

⁴⁵ Chen, "Providence and Progress," 171.

⁴⁶ Hill, *The Passionate Society*, 48.

başka doğrulamaya da ihtiyacı yoktur. Ferguson, Hume'un "sonucun nedene bağlı olduğu ve birbirinden ayrılamaz oldukları" nedensellik iddiasına, "kendisinin dışında herhangi bir neden olmaksızın var olabilen bir varlık olabileceği" gerekçesiyle karşı çıkar. Ona göre bir "Nihai Neden" kavramı olmadan, nedenler zincirinin tüm yapısı yerle bir olur. Ferguson, Tanrı inancının içsel olması gerektiğini ve şüphecilerin soyut spekülasyonlarının bu tür güçlü ampirik kanıtların itibarını azaltamayacağını düşünür. Ona göre Tanrı inancı, kendiliğinden apaçık, doğruluğu için başka bir neden aramaya gerek olmayan "doğal bir duyum" dur.⁴⁷

Ferguson, Tanrı'ya olan inancın evrensel olduğunu iddia eder; öyle ki bu inanç ya insan doğasının bir parçasıdır ya da yaşamın bazı evrensel özellikleri tarafından desteklenir. Doğaya baktığımızda bir "Nihai Neden" algılarız.⁴⁸ Ona göre şüphecilerin itirazları, Tanrı'nın varlığına olan inancın evrenselliğine halel getirmez. Onlar maddenin varlığına ilişkin olan algının bile evrensel olduğu fikrini küçümsemişler ve varlık hakkında ortaya bir şüphe çıkartmak istemişler fakat bu insanlar tarafından nasıl kabul görmemişse, Tanrı hakkında ortaya koydukları şüphe de aynı şekilde genel kabul görmemiş ve insanlar tarafından sorgulanmıştır.⁴⁹

Ferguson'un epistemolojisinin temelinde doğal algılarımızın tüm bilginin temeli olduğu düşüncesi vardır. Bunlar, duyumla, tanıklıkla ve yorumla bildiklerimizin de temelidir. Doğanın bizi inanmaya teşvik ettiği yerde, kanıtlamak için hiçbir şeye gerek yoktur ve bu savı çürütecek etkili bir iddia da olamaz. Gözün görmek, kulağın duymak, kanadın havada uçmak, yüzgecin suda yüzmek, ayağın ise yürümek için mükemmel bir şekilde var edildiğine inanmaktan hiç kimse kendini alıkoyamaz. İnsanların yaptığı işlerdeki amaç veya niyet sezgisi, bir sanatçının sanat eserini ortaya koyarken sahip olduğu inanç gibidir. Ferguson'a göre tıpkı bunun gibi doğada oluşan durumlarda bir gaye veya niyet olduğuna dair sezgi de bizi Tanrı inancına götürür. Doğa, bilginin uzandığı her yerde bize teleolojik (illet-i gaiye) nedenler sunar. Doğanın bu dilindeki semboller doğaldır ve yorumu da insiyakidir.⁵⁰

Nasıl ki yardımseverler için başkalarının memnuniyeti bir zevk zemini ise varlığın kendisi de Tanrı'nın bilgeliği tarafından yönetilen bir dünyada

⁴⁷ Hill, *The Passionate Society*, 51.

⁴⁸ Adam Ferguson, *Selected Philosophical Writings*, 19.

⁴⁹ Ferguson, *Selected Philosophical Writings*, 110.

⁵⁰ Ferguson, *Selected Philosophical Writings*, 111.

nimettir.⁵¹ Yüce varlığı tam olarak tanımlayan herhangi bir düşünce ortaya konulmasa da Tanrı inancı evrenselidir. Ferguson'a göre insanların çoğu bu konuda insan aklına yakışmayan fikirler ortaya koymuşlardır. Tarihin değişik zamanlarında değişik insan topluluklarıca ortaya konulan bu tanımlar aslında Tanrı inancının evrensel olduğu fikrini destekleyen başka bir kanıttır. Biraz daha açıklamak gerekirse bir sanatçının ya da yazarın var olduğuna dair inanç, onun kapasitesi ve gayeleri hakkındaki ortaya konan bayağı ve uygunsuz kavramlar yüzünden ortadan kalkmaz. Aynı şekilde Tanrı hakkında çeşitli tasavvurların var olması da Tanrı'nın varlığı fikrini çürütemez. Tanrı inancının evrensel olması, herhangi bir çağa veya ulusa özgü koşullara bağlı olamaz, bu insan doğasının bir sonucu veya her yerde ve her çağda meydana gelen koşulların bir telkidir. İnsan doğasında, neticelerin zuhurundan sebepleri anlamaya ve amaca ulaştıran bir adımla ilgili de onun tasarım ile ortaya çıktığına dair bir sezgi vardır. Şüphecilerin inkar ettiği sezgi bile bu tür bir sezgi değildir.⁵²

Ferguson'un sahip olduğu Tanrı inancının mahiyetinin tam olarak ne olduğu ile ilgili sorulacak soruya, onun eserlerinde bu konuda işlev görebilecek iki önerme kategorisi ile cevap verilebilir. Bunlar: "Doğal Teolojinin Genel Önergeleri" ve "Doktrinsel İnanç Önergeleri" dir. Ferguson'un doğal teolojinin önermelerinin çoğunu kabul ettiği açıktır, ancak Onda Hıristiyanlığın doktrinlerinin herhangi bir kabulünün tezahürünü daha az görmekteyiz. Teoloji ona göre üç konuya odaklanır: Tanrı'nın Varlığı, Sıfatları ve Tanrı-Alem İlişkisi. Ferguson evrendeki gayeliliği algılamaya ve böylece bu gayeyi ortaya koyan düzenleyici bir varlığı evrene bakarak çıkarsamaya yönelik doğal bir eğilimimiz olduğunu iddia eder. Tanrı'nın varlığı ile ilgili Tasarım Delili de dahil olmak üzere, birçok rasyonel argüman sunulabileceğini iddia eder. Dahası, Ferguson bunları doğal akıl yoluyla kavranabilen rasyonel gerçekler olarak kabul etme eğilimindedir.⁵³

Ferguson'a göre Tanrı'nın sıfatlarının ne olduğu akılla kavranabilir.⁵⁴ Tanrı'nın sıfatları bize O'nun doğasını ne olduğunu gösterir. Başka bir ifade ile Tanrı'nın eserlerinden yola çıkılırsa bu bize onun zâtı ile ilgili bir fikir telkin eder. Tanrı'nın yaygın olarak bilinen sıfatlarını beş temel başlığa ayırabiliriz: *Birlik, Kudret, Bilgi, İyilik ve Adalet*. Birlik sıfatı ile başlarsak

⁵¹ Ferguson, *Selected Philosophical Writings*, 32.

⁵² Ferguson, *Selected Philosophical Writings*, 110-111.

⁵³ Heath, "In the Garden of God," 60.

⁵⁴ Heath, "In the Garden of God," 61.

Teleolojik (illet-i gaiye) nedenlerin var olduğuna dair olan sezgimiz, bizi yalnızca tek bir Tanrının var olduğu inancına götürür. Tanrı'nın birden fazla olduğu fikri ise bir yozlaşmadır. İnsanlık tarihinde birçok farklı ulus birbirlerinden farklı Tanrı tasavvurları oluşturmuşlardır. Bu tasavvurları kıyaslarken, onları tek bir yüce varlığın inancıyla uzlaştırmaya çalışmamışlar; doğada farklı sifatlara ve ayrı ayrı uzmanlık alanlarına sahip birçok Tanrıdan oluşan bir liste oluşturmuşlardır.⁵⁵ Ferguson Tanrı'nın birden fazla olduğuna dair var olan inancın doğru düşüncenin bir yozlaşması olduğunu dile getirir. Ona göre bu konuda herhangi bir ikna edici açıklama da sunulamamıştır. İlk bakışta bu, bariz bir etnosantrizmden başka bir şey gibi görünmüyor, ancak bu Ferguson'un Stoacı eğilimleriyle de ilişkilendirilebilir. Stoacılar, dini inancın çeşitliliğini kabul etmişlerdi ancak tüm kültürlerin aynı (tek de olsa) Tanrı'ya farklı isimlerle tapıldığını düşünmüşlerdir.⁵⁶ Temelinde birden çok Tanrı'ya inanma olan Politeizm insan zihninin en büyük ve en yaygın yanılgılarından biridir. Her ne kadar böyle olsa da Ferguson'a göre bu inanç bile erdemli yaşamın nasıl olması gerektiği ile ilgili bilgiye katkı sunar ve nihayetinde kişiyi tek Tanrı inancına götürebilir.⁵⁷

Kudret sıfatı Tanrı'nın asıl sıfatlarından birisidir ki, her şeyin yaratıcısının var olan hiçbir şey tarafından sınırlanamayacağı anlamına gelir.⁵⁸ Bilgi sıfatına gelince Tanrı'nın bilgeliğiyle yönetilen bir dünyada var olmanın kendisi bizatihi bir nimettir.⁵⁹ Bilgi akıllı varlık olmanın bir özelliğidir ve doğaya baktığımızda orada gördüğümüz teleolojik nedenler/durumlar bizde doğanın yaratıcısının bilgili olduğuna dair bir inanç ortaya çıkarır. Tanrı'nın bilgisi bütün var olanların bilgisini, bunların birbiriyle karşılıklı olan münasebetlerinin bilgisini ve bütün bunlar için en iyisinin ne olduğuna dair bilgiyi ihtiva eder. İyilik sıfatı ise her şeyi yaratanın ve koruyanın temel sıfatlarından biridir.⁶⁰ Tanrı'nın adaletli oluşu, hikmet ve iyiliğin neticesidir. Onun adaleti, tarafsız ve evrensel iyiliktir.⁶¹ Adalet ve İyilik sıfatına kötülük problemi konusunda biraz daha uzun değinilecektir.

⁵⁵ Ferguson, *Selected Philosophical Writings*, 111-112.

⁵⁶ Hill, *The Passionate Society*, 51.

⁵⁷ Hill, *The Passionate Society*, 48.

⁵⁸ Ferguson, *Selected Philosophical Writings*, 112.

⁵⁹ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 57.

⁶⁰ Ferguson, *Selected Philosophical Writings*, 112.

⁶¹ Ferguson, *Selected Philosophical Writings*, 114.

Tanrı'nın varlığının delilleri konusuna gelince İskoç filozoflarının çoğu hiçbir zaman doğrudan Tanrı'nın varlığına ilişkin argümanları tartışmasa ve metafizik sorulardan neredeyse tamamen kaçınsa da geliştirdikleri felsefi teoriler geniş ölçüde ilahi bir teleolojiye dayanır ki Ferguson da bunlardan biridir.⁶² Ferguson'un teleolojisi, Hıristiyan, Stoacı, Newtoncu ve Aristotelesçi etkilerin bir bileşimi gibi görünüyor.⁶³ Ferguson'un Tanrı'nın varlığı konusunda çeşitli argümanları kullandığı yukarıda ifade edilmişti. O bunlardan Tasarım argümanını doğal dünyanın düzenini ve simetrisini açıklamada, ahlak argümanını evrende etik hayvanlar (insanlar) bulunduğundan, bu ahlaki doğayı açıklamak için aşkın bir ahlaki kaynak olması gerektiğini belirtmede, kozmolojik argümanı da dünyanın kontenjan olmayan bir ilk nedenden kaynaklandığını ortaya koymada kullanır. Son olarak, "insanlığın ortak tasdikinden gelen argüman" olarak bilinen daha modern, antropolojik argümana başvurur. Tanrı'nın varlığına olan inanç tüm dünyada ve farklı kültürlerde evrenseldir, bu nedenle böyle bir inanç doğal, yani doğuştan olmalıdır. İnsan yapısı tasarlanmış olduğuna göre, Tanrı'nın varlığı en azından ihtimal dahilindedir.⁶⁴

Ferguson tasarım argümanını kabul eder ve evrenin görünürdeki amaçsallığını ve düzenini insanın bir şey icad ederken ortaya koyduğu tasarım tipiyle ilişkilendirir. Bu bir nevi Tanrı'nın zihninin insan zihniyle somut bir şekilde özdeşleştirilmesidir. Bu noktada Ferguson'un kozmogonisi ve antropomorfizmi, Hume'un görüşlerini tamamen reddettiğine dair işaretler taşıyor. Ferguson'un teolojisi, Stoacı felsefenin ve Hıristiyanlığın iyi sentezlenmiş bir hali olması bakımından dikkate değerdir. Ferguson'un teleolojisi bu nedenle, Platonik bir Tanrı'nın varlığını reddeden geleneksel Aristoteles teleolojisinden de sapar. Ayrıca, Aristoteles ve daha sonra Hume tarafından ortaya konan içkin teleoloji tipine karşı aşkın bir teleoloji olduğu için de farklılık gösterir. Ferguson'un teleolojisi yine durağan olmaması ve monist bir evren tasavvur etmesi bakımından da Aristoteles'ten farklıdır.⁶⁵

Ferguson'un Edinburgh'da verdiği Pnömatoloji derslerinin ana hatları bu konularda bize ipuçları vermektedir. Tanrı'nın varlığı evrensel kabule, tasarım verilerine ve özellikle de işaretlerin doğal ve yorumun içgüdüsel

⁶² Gordon Graham, "Religion, Evolution and Scottish Philosophy", 77.

⁶³ Hill, *The Passionate Society*, 53.

⁶⁴ Hill, *The Passionate Society*, 48-49.

⁶⁵ Hill, *The Passionate Society*, 52.

olduğu bir tür dil işlev gören ilahi takdirin görünüşlerine dayanmaktadır.⁶⁶ Ferguson'un tüm yazıları, İlahi takdire büyük bir yer ayırıyor ve daha sonraki çalışması olan *İlkeler* ise Tanrı'nın yönetimi, iradesi, yasaları, iyiliği ve mükemmelliği ile ilgili birçok şey içeriyor. Ayrıca Ferguson'un ahlaki düşüncesinin dinî bakış açısından ilham aldığına dair bir işaret de vardır.⁶⁷

Ferguson, kendi kuramındaki varsayımsal unsurlardan tamamen vazgeçmese de insanın gerçek ve karmaşık doğasında temellenen bir açıklama peşinde olmuştur. *Sivil Toplum Tarihi Üzerine Bir Deneme* bu anlamda ampirist varsayımlara dayanır. Bu nedenle, Ferguson'un doğal toplum tarihinin temelini bir dizi epistemik varsayım oluşturur. Ferguson, *Ahlak Felsefesi Okulları*'nda bilginin olasılığını doğrulamakla kalmayıp onun geniş kapsamını öneren epistemik bir programın ana hatlarını çizmiştir. Ona göre bilgi, gerçekler veya kurallar hakkında olabilir. Ferguson algıyı-René Descartes, John Locke ve Hume'un öne sürdüğü gibi- benlik ve dünya arasında aracılık eden bir fikir veya imgeyi içerecek şekilde yorumlamasa da olgu bilgisi algısal bilgiyi içerebilir. Bu yüzden Ferguson, David Hume'un *Doğal Din Üzerine Diyaloglar*'da eleştirdiği türden bir teleolojik argümanı kabul etmiştir. Ferguson'a göre evrenin sistemi, varoluş düzeni, dünyayı insanlar için kuran Tanrı'nın aklını yansıtır. Ferguson Hume'un (*A Treatise of Human Nature*'da) ahlaki yargının düşünce veya duyguya dayandığı iddiasını kabul etmez. Tüm rasyonel algılayıcılar, yaratılıştaki Tanrı'nın var olduğunu kanıtlamaya dair yeterli bir amaç ve tasarım olduğunu fark edebilirler. Bu yüzden Ferguson, David Hume'un *Doğal Din Üzerine Diyaloglar*'da sert bir şekilde eleştirdiği teleolojik argümanı ısrarla savunmuştur. Ferguson'a göre evrenin sistemi, varoluş düzeni, dünyayı insanlar için kuran Tanrı'nın aklını yansıtır.⁶⁸

Her ne kadar Ferguson sosyal bilim inşa ederken teolojik ve ahlaki talepleri, taahhütleri dikkate alıyor görünürse de onun yaşadığı dönemde toplumla ilgili çalışmalar zaten ahlak felsefesinden ayrı görülmemiştir. Yine de onun beşerî bilimlere bakışının temeli sekülerdir denebilir. Ona göre dünya bir tasarımın ürünüdür ve insan ilişkilerindeki gözlemlenebilir düzenlilik, doğadaki bu tasarımın ve amacın doğrudan sonucudur. Ferguson'un Tanrı'sı dünyaya müdahalesi direkt olmayan, evreni "İlahi Takdir" denilen genel tabiat yasaları çerçevesinde dizayn eden bir Tanrı'dır ve dünya karşılıklı olarak birbirini düzenleyen ve dengeleyen şeylerin

⁶⁶ M. A. Stewart, "Religion and Rational Theology," 51-52.

⁶⁷ Heath, "In the Garden of God," 60.

⁶⁸ Eugene Heath and Vincenzo Merolle. "Introduction", 4.

sistemini sürdürmek için yerleşik yasalara ihtiyaç duyar. *İlahi Takdir*'e olan güveni tasarımcı bir Tanrı'ya olan derin inancının bir sonucudur. Her ne kadar modern bakış açısıyla Providansiyalizm fikri artık bertaraf olsa da Ferguson'un sistemine göre evren tasarlanmıştır ve olaylar, Tanrı'nın özel müdahaleleri nedeniyle değil, değişmez ve kendi kendini düzenleyen doğa kanunları nedeniyle gerçekleşir. Tanrı tabiatı tali sebeplerle işlemek üzere dizayn etmiştir ve tabiat kanunlarını bilmek demek dolaylı bir şekilde Tanrı'nın hükümlerini kavramak demektir.⁶⁹ Ferguson'un toplum incelemesinde ortaya koyduğu derin Tanrıci ve teleolojik yaklaşım, onu seküler sosyal bilimin önemli bir öncüsü olarak niteleyenleri bir kez daha düşünmeye zorlamaktadır. Her ne kadar sosyal bilim bazılarında göre tanımı gereği seküler olarak kavransa da bir İlk Neden olasılığını dışlamamız için hiçbir neden yoktur. Hume ile Ferguson arasındaki temel farklardan biri de burada ortaya çıkıyor. Hume bu etkin nedenlerin orijinali ve İlk Nedeni hakkında düşünmek istememiştir fakat Ferguson bunun üzerinde ısrarla durmuştur.⁷⁰ O sadece fiziksel dünyanın tasarımındaki düzen ve ölçülüğe vurgu yapmakla kalmaz aynı zamanda evrendeki estetik boyuta da dikkat çekmiştir. Böylece Tanrı'nın aslında sanatını çok iyi icra eden bir sanatçı olduğunu da ifade etmiştir. Dünya düzeninin bir tasarım ve sanat ürünü olduğunu aşağıdaki düşünceleriyle anlatmak istemiştir:

Ardışık olarak kullanılan ve yararlı bir amaç için birleştirilen fiziksel güçlerin, Tanrı'nın varlığına dair çıkarımlarda bulunduğumuz tasarım kanıtlarını oluşturduğunu unutulmaz ve bu hakikat bir kez kabul edildikten sonra artık varoluşun kaynağını aramayız; sadece doğanın yaratıcısının koyduğu yasaları anlamaya çalışırız ve hem en son hem de en eski keşiflerimizde, yalnızca önceden bilinmeyen bir yaratılış veya takdir tarzını algılamaya başlarız. Sanata gelince ondan doğadan ayrı olarak söz ediyoruz; ama sanatın kendisi insan için doğaldır. Tanrı kendi mizacının yanı sıra bir nevi kader gibi varlığının başlangıcından beri yaratmaya ve tasarlamaya mahkumdur. Aynı yetenekleri çeşitli amaçlara uygular ve çok farklı sahnelerde neredeyse aynı rolü oynar. Konu ne olursa olsun her zaman geliştirir, bu ister kalabalık şehrin sokakları veya ormanın vahşi doğası olsun, nereye giderse gitsin, O bu gayeyi taşır. O hiçbir kalıba sığmayan her durumda yeni bir durum ortaya koyabilen ve yeniliklerden bıkmayandır.⁷¹

⁶⁹ Hill, *The Passionate Society*, 43.

⁷⁰ Hill, *The Passionate Society*, 55-56.

⁷¹ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 12.

4. Kötülük Problemi ve Ferguson'un Teodisesi

Teodise konusu Ferguson'un inanç sisteminde önemli bir yere sahiptir. Ferguson Hıristiyanlığın temel inançlarıyla çok ilgili olmasa da Aydınlanmacı düşünürler arasında yalnızca o eserlerinde Tanrı'nın kötülüğe neden izin verdiğiyle ilgili gizemi açıklamaya çalışmıştır. Kendini doğrudan ve açık bir şekilde teist olarak tanımlamasa da dolaylı yollardan bir teist olarak gösteren Ferguson, aslında zahirdeki kötülüğün Tanrı'nın varlığını inkara götürmek bir yana onun varlığını açık bir şekilde tasdik etmeye götürdüğünü söyleyerek ateistlere karşı çıkmıştır. Ona göre akıllı ve kadirşinas bir mizaca sahip olanlar, doğanın düzenindeki her durum veya olayın Tanrı'nın yüce bilgeliğini ve iyiliğini tezahür ettirmeye ve yüceltmeye hizmet ettiğini anlayacaklardır. Her şeyin bir nedeni vardır; evrendeki hiçbir şey gerçekten kötü değildir, çünkü bütün yaratılmışlar iyi niyetle tasarlanmış ana planda pozitif bir rol icra ederler.⁷² Ona göre Tanrı'nın iyiliği fiziksel veya ahlaki kötülükle uyumlu bir şekilde açılabilir.⁷³

Ferguson, ateistlerin, bu dünyanın insanın emeğinin karşılığını alamadığı ve sıkıntılarla dolu bir dünya olduğunu ve bundan hareketle Tanrı'nın ya hiç var olmadığını ya da varsa bile bilgelik ve iyilikten yoksun bir Tanrı olduğunu iddia ettiklerine değinir. Ferguson'a göre, bu dünya zorluk çekmeden ve zahmetsizce her arzunun bir anda tatmin edildiği bir dünya olsaydı insan faaliyetinin, insan olmanın hiçbir anlamı kalmazdı. Bilakis, kazanılacak hayır, çalışmaktan muafiyet değil, fikrî melekelerin gelişmesi ve iyilik ile ihsan ve hikmet sahibi olan bir varlığa benzemeye çalışmaktır. Başka bir deyişle, böyle bir gelişme, Tanrı'nın suretinde yaşamak için çaba, mücadele ve aktif ahlaki eylemi gerektirir.⁷⁴ İnsanlardaki ahlaki kötülük şikayetleri de aynı şekilde ilerleyen veya gelişen bir doğanın belirtileridir.⁷⁵

Ferguson'a göre iyilik her şeyi yaratan ve koruyan bir varlık olarak Tanrı'nın sıfatıdır. Onun iyilik sıfatına sahip olduğuna dair birçok delil mevcuttur. Bunlar:

1. Şuurlu ve akıllı varlıkların yaratılması;
2. (İnsanlar) Neyi yaparlarsa mutlu olabilecekleri ile ilgili var olan iyilik ölçüleri;

⁷² Hill, *The Passionate Society*, 47-48.

⁷³ Adam Ferguson, *Selected Philosophical Writings*, 19.

⁷⁴ Adam Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, 178-179.

⁷⁵ Hill, *The Passionate Society*, 48.

3. Bir bütün olarak alemin tamamını korumak için kurgulanmış düzen.

Ferguson birincisi yani akıllı ve şuurlu varlıklar olmadan, iyiliğin kendisinin uygulanabileceği hiçbir nesne olmayacağını söyler. İkincisine gelince insanlar neyi yaparlarsa mutlu olabilecekleri ile ilgili var olan iyilik ölçülerinin sayıları veya insanların zevkleri bizim tarafımızdan bilinemez; ama bildiklerimizin düzeni ve eğilimi bizi evrensel bir iyi inancına götürür. İnsanın kaderinin ne olduğunu anlamak zordur ama insanın doğası da aynı şekilde karışık bir sahneye uyarlanmıştır. İnsan kendini sarmalayan dış koşullardan veya kendi doğasında ve davranışlarında bulunan kötülükten şikayet eder. Doğal kötülük de dediğimiz ilk şikâyet konusu fiziksel; ikincisi ise ahlaki kötülük olarak adlandırılır. Ferguson'a göre insanın fiziksel kötülükle ilgili şikayetleri, doğadaki mutlak kötülüğün bir işareti değildir. Bu olaylar doğanın kendi içine uygun şekilde yerleştirilmiş ve gücünü kullanmak için uygun emarelere sahip olan aktif bir doğanın göstergesidir. Oysa düzeltilmesi gereken bariz kötülüklerin olmadığı veya eşdeğer olarak kazanılacak iyiliğin bulunmadığı bir sahne, insanın doğasına aykırı bir eylemsizlik sahnesi olacaktır. Daha da önemlisi hiçbir kötülüğü idrak edemeyen, hiçbir arzusu olmayan bir varlık, hiçbir davranış ilkesine de sahip olamaz. Peki insan bu şartlar altında, tabiatın düzeninde faal bir güç olarak yer almış olmakla kendi mutluluğundan vazgeçmiş mi sayılır? Ferguson'a göre tabi ki vazgeçmiş sayılmamalıdır. İnsanın mutluluğu, sahip olduğu rahatlığın ölçüsüne göre değil, yaptığı işe bağlıdır; güvenliğine göre değil, sahip olduğu cesaret derecesine göre; kendisi veya başkaları için ne kazandığına değil, gösterdiği şevk ve sevginin derecesine göre.⁷⁶

Ahlaki kötülük konusuna gelince, insanın ahlaki kötülükten şikayet etmesi bile insanın ilerleyen veya gelişen bir doğası olduğunun belirtisidir. Ferguson'a göre eğer insan hiçbir ahlaki kötülük ya da kusuru algılamayan bir varlık olsaydı, hiçbir düzelmeye ilkesine de sahip olamazdı. Ahlaki kötülük şikayetlerini ortadan kaldırmak için, insanların ya tüm kusurlardan kurtulmaları ya da sahip oldukları kusurlara duyarsız kılınmaları gerekir ki ilki imkansızdır: yani insanlar yaratılmış doğanın kusurlarına sahip olmalıdır. Ferguson'a göre bu kusurların mümkün olan en az ölçüsü nedir bilmiyoruz. İnsanın kendi hataları ve kusurları hakkında keskin bir duygusu vardır. Şikayetlerinin de memnuniyetlerinin de kaynağı Ferguson'a göre işte tam da budur. Ferguson bu noktada belki de en çarpıcı tespitini ortaya koyar: "O, şu hikmetli kısıtlama altında hareket etmeye mahkûm gönüllü bir

⁷⁶ Ferguson, *Selected Philosophical Writings*, 112-113.

faildir,⁷⁷ incitici eğilimleri kendisine acı verir ve yararlı eğilimleri hoştur." Bu durumda Ferguson'a göre haz gibi ıstırap da ona yol açan gücün lütfunun bir kanıtıdır.⁷⁸

Bir bütün olarak alemin tamamını korumak için kurgulanmış düzene yani üçüncü delile gelince, Ferguson doğa düzenindeki her parçanın, bütünü koruması için hesaplandığını iddia etmiştir. En uzak şeyler, aynı faydalı amaçlarla uyuşmak için yapılmıştır. Gezegen sisteminin düzeni, bu sistemin herhangi bir parçasında var olan her varlığın korunması için hesaplanmıştır. Canlı ve duyarlı varlıkların zevkleri kadar acıları da onların korunmasına yöneliktir. Doğanın düzeni, yaşamın sürekliliğiyle değil, ardışıklıkla korunur ve birey yok olurken, her hayvan türü güvendedir ve doğa sistemi çürümeye karşı korunur.⁷⁹

Ferguson'a göre Tanrı'nın kötülük problemi ile ilişki sıfatı olan adalet, O'nun hikmet ve iyiliğinin neticesidir. Adalet, tarafsız ve evrensel iyiliktir, her parçayı bütünü iyiliğine boyun eğdirir ve bütünü, parçalarının korunması için hesaplar; ama bütün için zararlı olan her parçayı da engeller. İnsanın tabiatına has olan acılar ve zevkler bu adalet kuralına uygun olarak dağıtılmıştır.⁸⁰

5. Ruhun Ölümsüzlüğü İnancı

İnsan ruhunun genellikle bedenden ayrıldıktan sonra yaşamaya devam edeceği ve insanın gelecekte var olan bir ödül ve ceza durumuna mahkûm edildiği varsayılmıştır. Ferguson'a göre bu idrak, Tanrı'nın iyiliği ve adaletine ilişkin kavramlarla uygundur. Her şeye gücü yeteni yaratmaya istekli hale getiren iyilik sıfatının, aynı şekilde onu akıllı yaratıklarını sonsuza dek var etmeye istekli kılması da normaldir. Ruhlar gibi bedenler de sürekli yaşayacaktır. Fakat insanların bu dünyadaki bedensel tabiatları yok olacaktır. Bunun nedeni nesillerin birbirinin yolunu açmak içindir. Aksi halde dünya insanlarla dolup taşardı. Ancak ruhlar dünyası böyle değildir, herhangi bir problem olmaksızın ruhlar dünyası sonsuza kadar artarak devam edebilir. Ferguson'a göre ölümsüzlük arzusu içgüdüselidir ve bu arzu

⁷⁷ Benzer tanımlarının izine yaşadıkları zaman, coğrafya ve inançları Ferguson'dan farklı olmasına rağmen bazı İslam düşünürlerinde daha erken zamanlarda rastlanır. Mesela Sa'dudin et-Teftazâni de "İnsanın muhtar suretinde muztar olduğunu" ifade eder. Bkz. Sa'dudin et-Teftazâni, *El - Makâsîd/Kelâm İlminin Maksatları*, çev: İrfan Eyibil, ed. Ahmet Kaylı, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019, 586. Benzer bir tespit Kınalızâde Ali Çelebi'de vardır. O da insanın "İhtiyarla memur, ancak ihtiyarında da mecbur" olduğunu ifade eder. Bkz. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâki Alâî*, Hz. Mustafa Koç, İstanbul Klasik Yayınları, 2017, 289.

⁷⁸ Ferguson, *Selected Philosophical Writings*, 113.

⁷⁹ Ferguson, *Selected Philosophical Writings*, 113-114.

⁸⁰ Ferguson, *Selected Philosophical Writings*, 114.

yaratıcının tasarısının makul bir göstergesidir. İnsanın akıllı doğasının gelişimi, bu hayatın kazanımlarının ötesine yönelik devam edebilir. Ancak bu durumda da Tanrı'nın hükümlerliği ahlakidir aksi halde insanın içgüdüsel olarak sahip olduğu adaletin tam anlamıyla dağıtılma arzusu bu hayatta tatmin olmaz. Bu yüzden de Tanrı'nın gelecekte var olacak bir hayatta kötü insanları cezalandıracağı ve iyi insanları da ödüllendireceğine dair evrensel bir inanç vardır.⁸¹ Diğer taraftan yaratma iradesi, koruma arzusunu ima eder; bu nedenle ki ölümden sonra yaşam olduğu varsayımı makul görünmektedir.⁸²

Ferguson'un Hıristiyanlığın temel inanç önermelerine bakış açısının ne olduğu yukarıda ifade edilmişti. Onun ölümden sonraki hayat konusundaki düşünceleri sahip olduğu erdem öğretisi ile uyum içindedir. Mektuplarına bakılırsa, Hıristiyan vahyine duyduğu ilgi, yalnızca onun ölümsüzlük vaadinden kaynaklanmıştır. Ferguson'un ölümsüzlükle ilgili varsayımlarının ana hatları basittir. Argümanını tasarım varsayımına dayandırarak, yaratma iradesinin muhafaza etme iradesini gerektirdiğine göre, doğası ebedi varoluşa uygun olan yaratılmışların böyle bir kadere sahip olabileceğini savunmuştur. Rasyonel ruh, yani insan ruhu "sonsuz çeşitlilikteki durumlara" uyum sağlama yeteneği ile, bilgi dışında hiçbir şeye ihtiyaç duymaz ve hiçbir yer kaplamaz, sınırsız varoluşa sahiptir.⁸³

Ferguson'a göre ruh bölünmez olduğuna göre ruhta dağılacak hiçbir şey yoktur ve dolayısıyla yok olacak hiçbir şey de yoktur. Ferguson'un ruhun ölümsüz olduğunu savunmasındaki birinci temel argüman Tanrı'nın akıllı yaratıklarını koruyacak olmasıdır. İnsanların büyük bir çoğunluğu tarafından bu inancın kabul edilmesinin sebebi ise ölümsüzlük arzusunun içgüdüsel olmasıdır. Ferguson, daha sonra ruhun ölümsüzlüğü ile ilgili ikinci temel argümanını ortaya koyar. Burada insanın ahlaki gelişimiyle ilgili iki önemli noktaya dikkatimizi çekmiştir. İlerleyen gelişimimiz fani alemin ötesinde devam edebilir ve adalet arzusu bu hayatta yerine getirilmeden kalabilir. Ölümsüzlükle ilgili bu iddialar, belirli bir dinsel bakış açısının ilkelerinden ziyade rasyonel olarak sunulmuştur. Nihayetinde Ferguson, Tanrı ve ruhla ilgili temellendirmelerini doğal bir akılla yapmaya çalışmıştır.⁸⁴

⁸¹ Ferguson, *Selected Philosophical Writings*, 114-115.

⁸² Hill, *The Passionate Society*, 49.

⁸³ Kettler, *Adam Ferguson: His Social and Political Thought*, 173.

⁸⁴ Heath, "In the Garden of God," 61.

Sonuç

Tüm yüzyıllar gibi, on sekizinci yüzyıl da kendine özgü çatışmalarıyla karakterize edilebilir. Dini ve dünyevi olanlar çatısı altında bazı karşıt dünyalar arasında fikir çarpışmaları olmuştur. Buna örnek olarak gelenekçiler ile modernistleri ve hazcılar ile ahlakçıları verebiliriz. Biraz daha spesifik olarak belirtirsek, on sekizinci yüzyıl İskoç Aydınlanmasında da düşünürler inanç- akıl, din- bilim ve akıl- tutku ve bunların sosyal hayatı anlamadaki rolleri gibi konular üzerinde tartışmalar yürütmüşlerdir. Ferguson da bu tartışmalara dahil olarak düşünce tarihindeki yerini almıştır.

Ferguson'un teolojisi doğal teolojidir. Tanrı'nın varlığına ilişkin rasyonel argümanlar sunmaya çalışır. Ferguson bunları doğal akıl yoluyla kavranabilen rasyonel gerçekler olarak kabul etme eğilimindedir. Dünya bir tasarımın ürünüdür ve onun düzeni ve ilerleyişi Tanrı'nın eseridir. Belki de Tanrı kanıtlamasında en çok dikkat çeken delili evrensel kanıt teorisidir. Bu aslında Ferguson'un ortaya koyduğu haliyle hiç de yabana atılacak bir delil değildir. Sisteminin temelini oluşturan iyimser ontolojisi aslında Stoacılık'tan gelmektedir. Dünya uyumlu, kendi kendini düzelten bir birim olarak yaratılmıştır ve Tanrı'nın evreni yaptığından daha iyi hale getirmesinin mümkün olduğuna inanmamız için hiçbir nedenimiz yoktur.

Ferguson, ateist, hazcı ve devrimci hasımlarıyla savaşmak ve giderek daha sofistike, Aydınlanmacı bir okur kitlesini Tanrı, teleoloji ve tasarım argümanlarının hala geçerli olduğuna ikna etmek için gelişen sosyal bilim metodolojilerini kullanan ve bunların şekillenmesine yardımcı olan bir ahlak filozofudur. O misyonunu insan doğasını yöneten tekdüze yasaları yaşam için ahlaki kılavuzlar olarak sunmak olarak belirlemiş olan Stoacı bir filozoftur. Bunu da ampirik yolla ortaya koymak istemiştir. Bu nedenle, Ferguson'un sosyolojik çalışmalarında bile temel yapıyı ahlakın ve doğal teolojinin oluşturduğunu göz önünde bulundurmamız gerekir. Her ne kadar düşüncesi antikçağ felsefesinden (Stoacılık) ve dinden etkilenmiş olsa da özellikle sosyal bilimlerde ama genel olarak bütün alanlarda yenilikçi bir bakış açısına sahip olmayı başarmıştır.

Ferguson'un inancında iyiliksever bir Tanrı'nın evrene koymuş olduğu şaşmaz düzen ve bu evrenin kötülükten arınmış olduğuna dair olan teodisesi önemli bir yer tutar. Ferguson kötülüğün artması nedeniyle dünyanın berbat bir yer olduğu iddialarına karşıdır ve ona göre haz gibi acıların da insan için yararları vardır. Bizler, içgüdüleri onları her zaman

güvenilir bir şekilde yönlendiren diğer hayvanlar gibi değiliz, ancak herhangi bir eylemi gerçekleştirirken bilişsel olmayan dürtülerimizle birleştirdiğimiz bilinç ve hırs, öngörü, muhakeme ve iradeye sahip olarak ahlaki gelişimimizi tamamlarız. Seçme konusunda bize özel olan özgürlüğümüzün maalesef üzücü bir yanı da vardır ki bu da bazen seçimlerimizle kendimize bile zarar verecek şekilde davranmamızdır.

Ferguson ölümsüzlükle ilgili iddialarını da belirli bir dinsel bakış açısının ilkelerinden ziyade rasyonel gerekçelerle ortaya koymaya çalışır. Ferguson dine karşı keskin bir muhalefet ortaya koymadığı gibi dinin doğru anlaşıldığında ve anlatıldığında kişinin bireysel ahlakına ve toplumsal huzura önemli katkılar yapabileceği düşüncesini de desteklemiştir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Ali Çelebi, Kınalızâde. *Ahlâki Alâî*. haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Allan, David. *Virtue, Learning and the Scottish Enlightenment*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1993.
- Bakır, Kemal. "Francis Hutcheson Ve Ahlâk Duyusu Teorisi." Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2012.
- Broadie, Alexander. *A History of Scottish Philosophy*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009.
- Fagg, Jane B. "Biographical Introduction." *The Correspondence of Adam Ferguson*, ed. Vincenzo Merolle, içinde xx- cxxxvi. London: William Pickering, vol. I, 1995.
- Ferguson, Adam. *Principles of Moral and Political Sciences*. vol. II. Edinburgh, n.p. 1792.
- Ferguson, Adam. *Institutes of Moral Philosophy*. London: Routledge/Thoemmes Press (reprint A. Kincaid & J. Bell, Edinburgh, 1769), 1994.
- Ferguson, Adam. *An Essay on the History of Civil Society*. ed. Fania Oz-Salzberger, New York: Cambridge University Press, 1996.
- Ferguson, Adam. *Selected Philosophical Writings*. ed. Eugene Heath. United Kingdom: Imprint Academic, 2007.
- Graham, Gordon. "Religion, Evolution and Scottish Philosophy." *The Journal of Scottish Philosophy* 19:1 (2021): 75-89.
- Graham, Michael F. *The Blasphemies of Thomas Aikenhead: Boundaries of Belief on the Eve of the Enlightenment*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.

- Hanley, Ryan Patrick. "Social Science And Human Flourishing: The Scottish Enlightenment and Today." *The Journal of Scottish Philosophy* 7:1 (2009): 29-46.
- Heath, Eugene and Vincenzo Merolle. "Introduction." *Adam Ferguson: Philosophy, Politics and Society*. ed. Eugene Heath and Vincenzo Merolle içinde 1-8. London: Pickering & Chatto, 2009.
- Heath, Eugene. "In the Garden of God: Religion And Vigour in The Frame of Ferguson's Thought." *The Journal of Scottish Philosophy* 13:1 (2015): 55-74.
- Hill, Lisa. *The Passionate Society The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*. Netherlands: Springer, 2006.
- Kettler, David. *Adam Ferguson: His Social and Political Thought*. New York: Routledge, 2017.
- Köktaş, Mümin. "İskoç Aydınlanması: Bir Sivil Toplum Perspektifi." Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2010.
- Kugler, Michael. "Adam Ferguson and Enlightened Provincial Ideology in Scotland." *Adam Ferguson: Philosophy, Politics And Society*. ed. Eugene Heath and Vincenzo Merolle, içinde 125-142. London: Pickering & Chatto, 2009.
- Oz-Salzberger, Fania. "The political theory of the Scottish Enlightenment." *The Cambridge Companion to The Scottish Enlightenment*. ed. Alexander Broadie, içinde 157-177. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Reçber, Mehmet Sait. "Plantinga ve Tanrı İnancının Temelselliği." *Felsefe Dünyası* 1:39 (2004): 20-41.
- Romagosa, Alfredo. "George Turnbull, Adam Ferguson, and the Social Value of Knowledge." *The Journal of Scottish Philosophy* 19:2 (2021): 125-143.
- S. Chen, Jeng-Guo. "Providence and Progress: The Religious Dimension in Ferguson's Discussion of Civil Society." *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature*. ed. Eugene Heath and Vincenzo Merolle, içinde 171-186. London: Pickering & Chatto, 2008.
- Sher, Richard B. *Church and University in the Scottish Enlightenment: The Moderate Literati of Edinburgh (Edinburgh Classic Editions)*. [2 ed.], Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015.
- Smith, Craig. "The Scottish Enlightenment, Unintended Consequences and the Science of Man." *The Journal of Scottish Philosophy* 7:1 (2009): 9-28.
- Smith, Craig. "Adam Ferguson And The Danger Of Books." *The Journal of Scottish Philosophy*, 4:2 (2006): 93-109.
- Stewart, M. A. "Religion and Rational Theology." *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*. ed. Alexander Broadie, içinde 31-59. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- et-Teftāzānī, Sa'dudīn. *El - Makāsıd/Kelam İlminin Maksatları*. Çev. İrfan Eyibil. ed. Ahmet Kaylı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Taşkın, Ali. *İskoç Aydınlanması*. Ankara: Liberte Yayınları, 2019.

